

Спільні радянсько-угорські дослідження пам'яток археології

Спільне вивчення радянсько-угорськими археологами первісних пам'яток півдня Середньої Європи, Карпатського басейну в другій половині 70-х — на початку 80-х років продовжує традиції радянської археологічної науки, що склалися ще в 30—50-ті роки.

Основним завданням досліджень на території Угорщини стало виявлення нових матеріалів з археології Карпатського басейну, які разом з нагромадженими раніше дали можливість створити монографію «Археологія Угорщини». Нам хотілося по-новому висвітлити ряд періодів, вивчити періодизацію і хронологію окремих культур, ще мало відомих, а головне здобути максимальну кількість інформації з історії економіки і соціального розвитку культур неоліту, мідного та бронзового віків центральної частини Карпатського басейну. Особливого значення Карпатський басейн набуває на початку неоліту, в VI тис. до н. е. (тут і далі ми використовуємо лише радіовуглецеві некалібровані дати), коли на півдні Середньої Європи утворилися перші землеробські культури помірної зони. Звідси відтворююче господарство протягом VI і V тис. до н. е. поширюється в Середню та Східну Європу.

Існує ряд проблем, пов'язаних з кінцем неоліту і початком мідного віку, коли відбувалися значні зміни в економіці та соціальному устрої племен східної частини Угорщини, на рівнині Тиси та її приток — Кереша, Мароша. Близько середини IV тис. до н. е. були залишені поселення на телях — давні культури раптово змінили свій вигляд, що проявилось лише в матеріалах могильників. Останнє позбавляє нас даних про економіку культур раннього і середнього мідного віку. Що ж відбулося в дійсності, що сприяло таким різким змінам, чи протікав цей процес повсюди в Карпатському басейні в цей час, чи ні?

У другій половині мідного віку (перша половина III тис. до н. е.) Карпатський басейн позначився важливими змінами. Це були не зміни в економіці та способі життя, а відбулася зміна населення в широкому масштабі. Носії нової економіки, матеріальної і духовної культур, нових способів пересування прийшли зі сходу — з Нижнього Подунав'я, а можливо, навіть із значно віддаленіших районів. Змінюється археологічна карта Карпатського басейну. Масштаби цього явища стають зрозумілими лише в останнє десятиріччя, але, як воно відбувалося, ще не зовсім ясно і тепер. Прояснити і це питання ми намагалися на матеріалах спільних радянсько-угорських розкопок. Правда, аналогічні явища простежувалися і в Східній Європі приблизно в той самий час: єдиний процес відступу високорозвинутих осілих землеробських культур під натиском пастушачих племен.

Ми працювали в Угорщині протягом семи сезонів, матеріали цих робіт опубліковані, а деякі висновки увійшли до першого тому колективної монографії «Археологія Угорщини. Кам'яний вік»¹. У даній статті лише узагальнимо нові результати радянсько-угорських досліджень.

В 1975 р. досліджувалися і пам'ятки в області Комаром на північному сході Задунав'я (Паннонії): на поселенні середнього неоліту — групи Желіз (Железовце), раннього залізного віку в Байоті² та на ранньоаварському могильнику в Чолнокі. В 1976 р. розпочалося вивчення основного об'єкта, який становив комплекс пам'яток — Кестхей-Фенекпусти, розташованого на південному заході Угорщини, на західному березі озера Балатон, в області Зала. Тут проживало населення протягом шести тисячоліть — від раннього неоліту до XIV ст. н. е., залишені потужні шари поселень, міста, величезні могильники й античні некрополі. У 1977 р. розпочалося дослідження ще одного

об'єкта — теля Херпай, розташованого на сході країни поблизу м. Береттйоуфалу в області Хайду-Бихар. При вивченні цих об'єктів привертала увагу лише матеріали неоліту, мідного, бронзового і раннього залізного віків.

Неолітичні поселення в Кестхей-Фенекпусті простежуються з раннього неоліту і відносяться до старшої лінійно-стрічкової кераміки³. Його матеріали подібні до матеріалів із Залавара, більшість із них віднесено до старшої лінійно-стрічкової кераміки, хоча Г. Квітта дотримується іншої думки⁴. Розвиток культури лінійно-стрічкової кераміки на півдні Задунав'я проходив інакше, ніж у північній частині. Саме на півночі складається молодша лінійно-стрічкова кераміка «вотного типу», добре відома за пам'ятками Південно-Західної Словаччини і Малої Польщі, Західної України та Північної і Середньої Молдавії, яку вивчала Т. С. Пассек в 50-ті роки на прикладі нижнього шару поселення Флорешти⁵. На півдні Задунав'я із старшої лінійно-стрічкової кераміки розвинулася особлива південнопаннонська група з рисами старшої лінійно-стрічкової кераміки, насамперед у способі орнаментації широкими і глибокими борозенками. Нотний характер візерунка в ній відсутній. Іншими є і типові форми посудин столової кераміки.

На основі виявленого в Фенекпусті поселення південнопаннонської групи, що залягало під шарами римського міста, ми намагалися визначити характерні риси цієї, ще майже не вивченої групи і визначити її хронологічне місце. На основі знахідок пізньої кераміки Желіз, виявлених нами як у Залаварі, так і Фенекпусті, виникає питання: чи існує ця група до кінця групи Желіз (до кінця середнього неоліту)? Для відповіді необхідні подальші розкопки. Але вже зараз є важливі дані про господарство неолітичного населення Фенекпусти. Відомо, наприклад, що в старшому неоліті тут вирощували два види пшениці: еммер і однозернянку, які пізніше залишаються основними зерновими культурами у носіїв лінійно-стрічкової кераміки*. Остеологічні дані свідчать, що полювання мало другорядне значення не лише в південнопаннонській групі, а й в інших групах цієї культури. Полювали переважно на тура. Скотарство було провідною галуззю господарства поряд із землеробством. Розводили велику рогату худобу, свиней**.

На південь від неолітичного поселення Фенекпуста, на тій же самій терасі Балатона, виявлено поселення групи Балатон мідного віку. Воно простежено нами вздовж тераси на відстані 130 м. Як і неолітичне, це поселення перекидає потужний шар римського часу. Група Балатон, яку в югославській археології називають культурою Ласінья, датується кінцем IV—початком III тис. до н. е. і відноситься до культур західнобалканського кола. Але до наших розкопок в Фенекпусті в європейській археології не існувало об'єктивних даних про господарство цієї культурної групи або культури. Лише на основі розміщення поселень вважали, що племена культури Ласінья займалися землеробством і скотарством⁶. Матеріали свідчать, що в економіці прибережних поселень велику роль відігравало рибальство. Лише в одній невеликій ямі трапилося понад 5 тис. кісток риби, у тому числі сомів масою 150—200 кг, а також щуки, судака, коропа. Склад стада у населення Кестхей-Фенекпусти епохи мідного віку різко відрізняється від неолітичних стад. У мідному віці переважала дрібна рогата худоба (понад 50% виявлених тут кісток належить свійським тваринам). Промивка культурного шару із балатонської ями дала важливі знахідки карбонізованих зерен пшениць — однозернянки, еммера і спельти (?), ячменю і чечевиці.

* Палеоботанічні матеріали із Кестхей-Фенекпусти визначив постійний співробітник спільних радянсько-угорських розкопок М. Фреш (Музей Балатона, м. Кестхей).

** Фауністичні матеріали із розкопок Кестхей-Фенекпусти визначив Я. Матолчі (Сільськогосподарський музей, м. Будапешт).

Великомасштабні розкопки проводилися в Фенекпусті і на іншому поселенні мідного віку Кестхей-Апатдомб, значно пізнішому, іншої культурної належності: поселенні баденської культури. Воно розміщене на південний захід від балатонського (не було перекрито античним культурним шаром) і пов'язане з тією самою терасою Балатона, що і перші два поселення, що піднімаються до висоти 6,5 м над сучасним середнім рівнем Балатона. Його розміри: ширина — близько 50 м і довжина понад 100 м (площа 0,5 га). В Угорщині відомі поселення, які вдвічі або навіть вчетверо більші (наприклад, Серенч-Хайдурет). Як відомо, баденській культурі властиві ієрархічність і підпорядкованість поселень, групування кількох невеликих поселень навколо одного великого, центрального, навіть укріпленого. Така група баденських поселень простежується навколо Озда на сході Угорщини. Її можна, певно, намітити і навколо Кестхея. Тому Кестхей-Апатдомб на березі Кестхейської бухти могло бути центральним поселенням цієї групи баденських поселень, в яку входило і фенекпустинське. Розміри Кестхей-Апатдомба становили 5,2 га, тобто майже в десять раз перевищували розміри фенекпустинського. Розміщений біля перешийка давнього Кестхейського п-ова між Великим і Малим Балатоном (останній висушений в минулому столітті), Кестхей-Апатдомб, певно, ніс і оборонні функції для всієї групи поселень.

Нам вдалося розкрити 1/10 площі цього поселення та дослідити залишки кількох будинків двох типів. Насамперед, це малий стовповий будинок підквадратної форми з округлими кутами і стовповими ямами по кутах (рис. 1). Сторона квадрата — близько 3,5 м, загальна площа будинку — приблизно 12 м². Будинок орієнтований за сторонами світу. В північно-східному кутку знаходилося скупчення грузил від ткацького верстата. Близькі за типом житла відомі в баденській культурі Угорщини в Палотабожокі⁷ і Серенч-Хайдуреті⁸.

Другий тип будинку — із заглибленою в землю основою — складався з кількох ям різної глибини. Перекриття будинку трималося на двох великих стовпах, розміщених на центральній осі будинку. Стіни спиралися на кілки, ямки від яких діаметром 7—9 см виявлено вздовж всієї північно-західної частини житла. Довжина основної осі будинку 7 м, перпендикулярної — 4,5 м. Площа заглибленої частини житла становила 30 м², загальна площа будинку — 40—45 м² (рис. 2).

Крім будинків і господарських ям, на баденському поселенні Кестхей-Фенекпуста знайдено залишки загону для тварин — крааля, шириною 35 м, при довжині понад 75 м (перебудовувався не менше трьох разів). З'ясована мікстратиграфія крааля і поселення. Крааль такого раннього часу, як середина III тис. до н. е., — явище досить рідке.

Аналіз остеологічних матеріалів баденського поселення в Фенекпусті показав, що в стаді переважала дрібна рогата худоба. Кістки овець і кіз становлять 41,1% особин щодо всіх залишків свійських тварин; велика рогата худоба — 34,3% числа особин. Свинарство відіграло меншу роль. Таким чином, за характером скотарства баденське поселення наближається до балатонського, яке йому передувало, і різко відрізняється від неолітичного. Зіставлення даних про економіку неолітичних поселень у Фенекпусті й поселень мідного віку, які існували в одних і тих же природних умовах, дало суттєву різницю. Отже, не природне оточення було визначальним у виборі тієї чи іншої господарської системи давнім населенням, а його культурно-господарські традиції і навички.

Детальний аналіз виявленого посуду на поселенні баденської культури Кестхей-Фенекпуста дав можливість визначити час його існування та належність до певної локальної групи. Характерна форма баденської кераміки — чаша з перетинкою — у Фенекпусті нечисельна. Але виявлені знахідки досить різноманітні, а аналіз їх поширення за комплексами і детальна типологія разом з пошуком аналогій в інших пам'ятках дають можливість зробити деякі висновки (рис. 3). Миски із цього

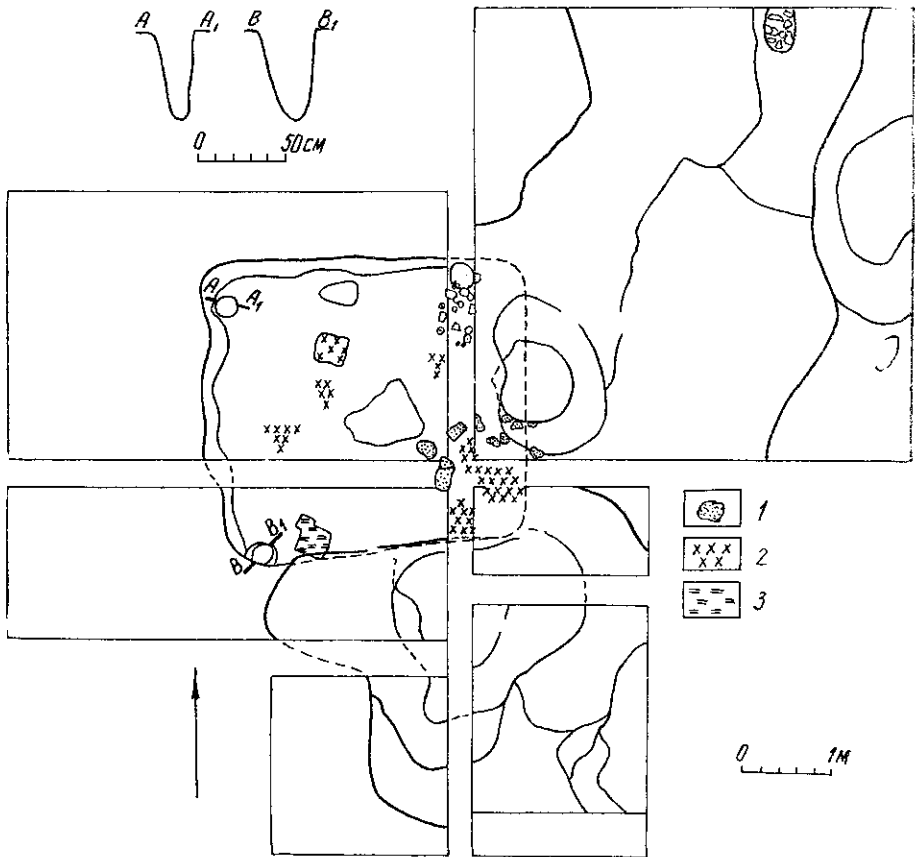

Рис. 1. План будинку № 1/1976 на поселенні баденської культури Кестхей-Фенекпуста:

1 — кераміка; 2 — обгоріла поверхня; 3 — обпалена глина.

поселення близькі до знахідок в Алфелда (схід Угорщини) і південно-східного Задунав'я. Вони характерні більше для класичної баденської культури і з'являються в фазі С в групах Озд і Віш, але без істотних змін зберігаються і в фазі D⁹. Відсутність серед знахідок з Фенекпуста типових ручок з вертикальним розподілом у цього типу посудин вказує на час існування поселення в Фенекпусті в фазі D.

У Фенекпусті представлений ще один своєрідний тип посудин баденської культури, можливо, діжечка для риби, відмінною особливістю якої є овальний або видовжений у горизонтальному перерізі тулуб (рис. 4). Ареал таких посудин знаходиться переважно в межиріччі Дунаю та Тиси і в південно-східній частині Задунав'я. Е. Неуступний вважає цей тип посуду характерним саме для фази D, до якої дослідник включає знахідки із Будакаласа, Озда, Ходмезевашархея і Палатабожока.

Кухлі-посудини з циліндричною чи воронкоподібною шийкою, кулеподібним чи злегка сплюсненим тулубом, часто прикрашеним канелюрами і стрічковою ручкою, яка високо піднімається над краєм, — поширений тип баденської кераміки і характерний якраз для класичної баденської культури — фаз С і D (рис. 5, 1.2). Деталі форми й орнаментатії кухлів з Фенекпуста вказують на початок фази D, хоча деякі форми беруть початок з фази С.

Поширеною керамічною групою є кухонний посуд, орнаментований по краю рельєфними валиками: наліпними, відтягнутими, але завжди розчленованими насічкою, прямою чи навскісною або ж відбитками пальця чи заціпами, насічками. Всі ці прийоми переслідували одну

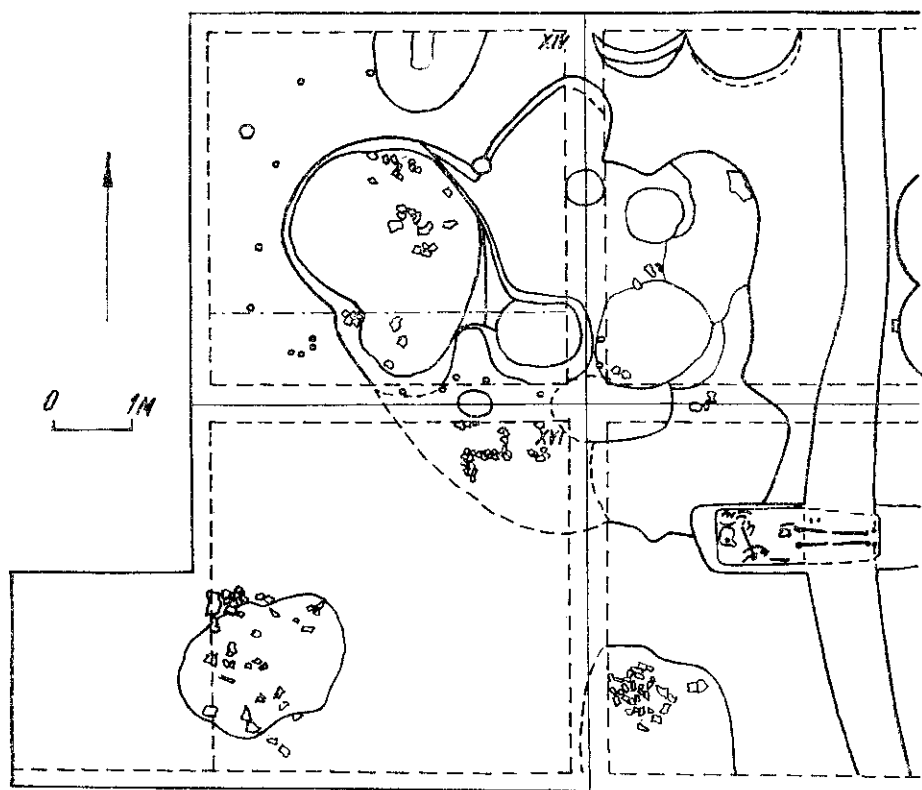

Рис. 2. План будинку № 2/1977 на поселенні баденської культури Кестхей-Фенекпуста.

мету — імітувати досить грубу кручену мотузку, якою був обв'язаний край посудини (рис. 6).

Крім керамічних фрагментів, інші знахідки на баденському поселенні нечисельні. Вже Я. Баннер звертав увагу на бідність баденських поселень на знахідки знарядь¹⁰. У Фенекпусті не знайдено ні майстерень, ні інших місць обробки каменю. Зовсім немає зернотерок, але є фрагменти кам'яних сокир — шліфованих, плоских чи просвердлених. Виявлено кременний наконечник стріли трикутної форми з прямою основою і ретушованою плоскою ретушню поверхнею. Майже повністю аналогічні екземпляри (і за формою, і за розмірами) знайдено в могилі № 19 в Алшонемеді¹¹. Трапилося пряслице і конічні грузила від ткацького верстата.

Згідно з системою Е. Неуступного, баденське поселення з Кестхей-Фенекпуста можна датувати часом «класичної» баденської культури. Основні аналогії для типів і навіть цілих груп кераміки знаходимо в межах кінця фази С і першої половини фази D/D₁. Лише окремі типи посудин випадають з цього датування, оскільки в основу системи Е. Неуступного покладена не послідовність замкнутих комплексів матеріалу, а матеріали поселень загалом.

Інший об'єкт спільних радянсько-угорських розкопок — Херпай-Халом або Херпай-Фелдвар — один із найпівнічніших і найвищих теллей в Середній Європі. Перші теллі в басейні Тиси з'являються наприкінці середнього неоліту (кінець V тис. до н. е.) і досягають розквіту в пізньому неоліті. Але на рубежі неоліту і мідного віку життя на них припиняється аж до початку бронзового віку, коли виникають нові теллі й нові поселення на старих теллях. На початку пізнього бронзового віку з приходом нової культури із заходу («курганна культура»), яка володіла, певно, іншою господарською системою і більш

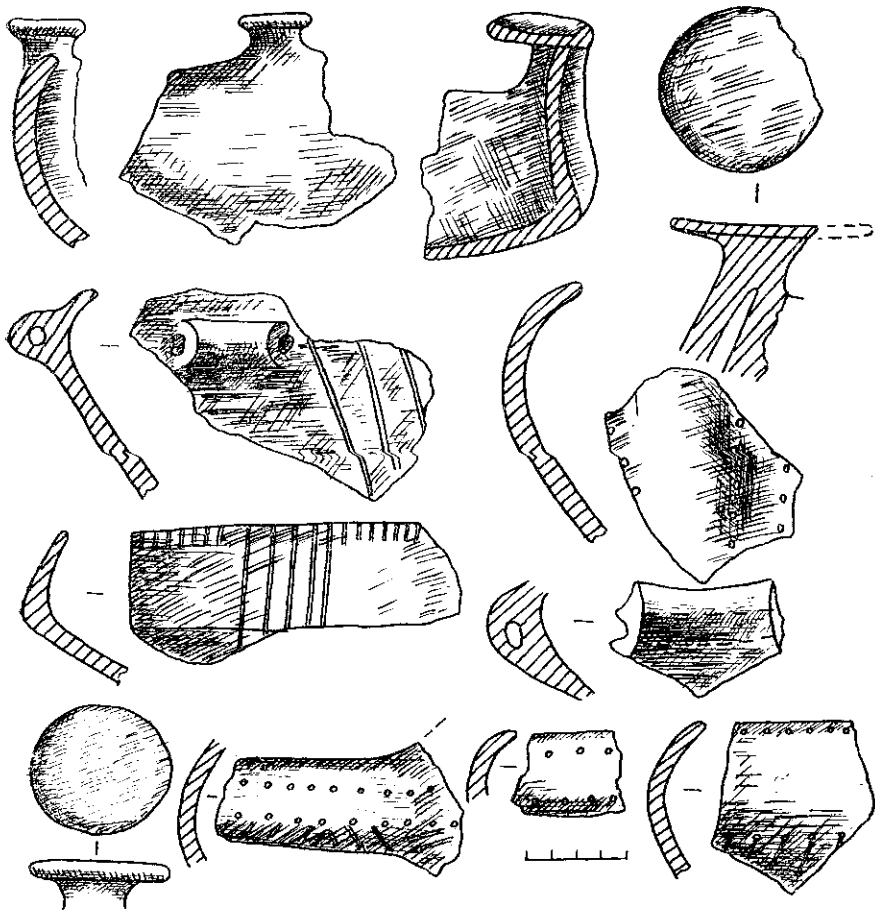

Рис. 3. Фрагменти «чаш з перетинкою» з поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста. Розкопки 1976—1977 рр.

рухливим способом життя, теллі як особливий тип поселень вже не виникають і не використовуються.

Розкопки в Херпай підтвердили правильність висновків про час виникнення і зникнення теллів на півдні Середньої Європи. Дійсно, основне ядро телля Херпай виникло в період пізнього неоліту, в першій половині IV тис. до н. е. Понад триметровий культурний шар цього часу дав багатий матеріал, що відноситься переважно до культурної групи Херпай або ж культури Херпай-Чесхалом, яка в IV тис. до н. е. існувала на сході Угорщини і на заході Румунії. Основне ядро виявилося перекритим нашаруваннями раннього (культура Отомань) і середнього бронзового віків (культура Дюлаваршанд).

Телль Херпай — високий, видовженої форми штучний пагорб, довжиною близько 85 м, шириною 50 м, простягнений в напрямку північ—північний захід — південь—південний схід. Він оточений іншими горбами, менших розмірів і не такими високими, які також були заселені в давнину. Загальна потужність культурних нашарувань ще остаточно не з'ясована, але вона явно перевищувала 4 м.

Найбільша площа розкопу на теллі Херпай на території Угорщини і складає зараз на основному теллі понад 500 м². У 1980 р. було закладено новий розкоп на невеликому пагорбі, розміщеному в 70 м на південь від головного теллю. Телль Херпай ще в 1921—1922 рр. досліджував Л. Золтаї, директор Музею ім. Дері в Дебрецені. Результати розкопок не опубліковані (але звіти і кресленики збереглися). У 1927 р. тут проводилися спільні розкопки Угорського Національного музею і

Рис. 4. «Діжечка для риби» із поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста, 1976—1977 рр.

Рис. 5. Кухлі з поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста, 1976—1977 рр.

Кембріджського Університетського музею. В них брали участь видатні археологи: Л. Мартон, Ф. Томпа і Г. Кларк. Звіт про розкопки не опублікований. Лише в одній із загальних праць Ф. Томпи є згадка про деякі результати розкопок, зокрема про знахідку вогнища з керамікою бодрогкерестурського типу¹². Власне ця замітка Ф. Томпи стала приводом для нових розкопок, проведених у жовтні 1955 р.

Угорським Національним музеєм під керівництвом Й. Корека і П. Патаї. У шурфі площею 6 м² простежено чотири-п'ять горизонтів групи Херпай, але жодних залишків культури Бодрогкерестур¹³ не виявлено.

Тель Херпай — одна з двох епонімних пам'яток культури Чесхалом-Херпай з можливою стратиграфією, до того ж культура недостатньо вивчена. Розкопки на теллі Херпай проводяться з 1977 р. щорічно (крім 1979 р.), в результаті отримано величезний археологічний і остеологічний матеріал, що відноситься до трьох археологічних культур. Це дані про домобудівництво, виробництво і розвиток кераміки, її комплексів, про економіку. Зупинимося на деяких важливих результатах цих досліджень.

Верхній метр культурних нашарувань на теллі складається з чотирьох горизонтів бронзового віку. В них чітко простежуються підлоги будинків із жовтувато-зеленої глини з червоно-сірими плямами вогнищ. Три верхніх горизонти відносяться до культури Дюлаваршанд середнього бронзового віку, а нижній, четвертий, — до культури Отомань кінця раннього бронзового віку. В цьому горизонті на розкопі II виявлено в 1978 р. залишки трьох будинків, розташованих на відстані всього 0,8—1 м один від одного. Будинки прямокутної форми, орієнтовані в напрямку схід—захід, довжиною понад 8 м. Ширина одного з них 6 м. Вони мали стовпову конструкцію, підлогу з жовтої необпаленої глини. Діаметр стовпових ям 20—40 см, відстань між ними 100—160 см. Ряди стовпів простежувалися і всередині будинків.

Чисельні знахідки кераміки свідчать про широкі зв'язки культурних груп Дюлаваршанд і Отомань з іншими культурами бронзового віку Карпатського басейну, зокрема з культурою Пер'ям-Печика на півдні Альфелда і з культурою інкрустованої кераміки Задунав'я (рис. 7, 2, 3). Траплялися уламки великих переносних печей, керамічні коліщатка з

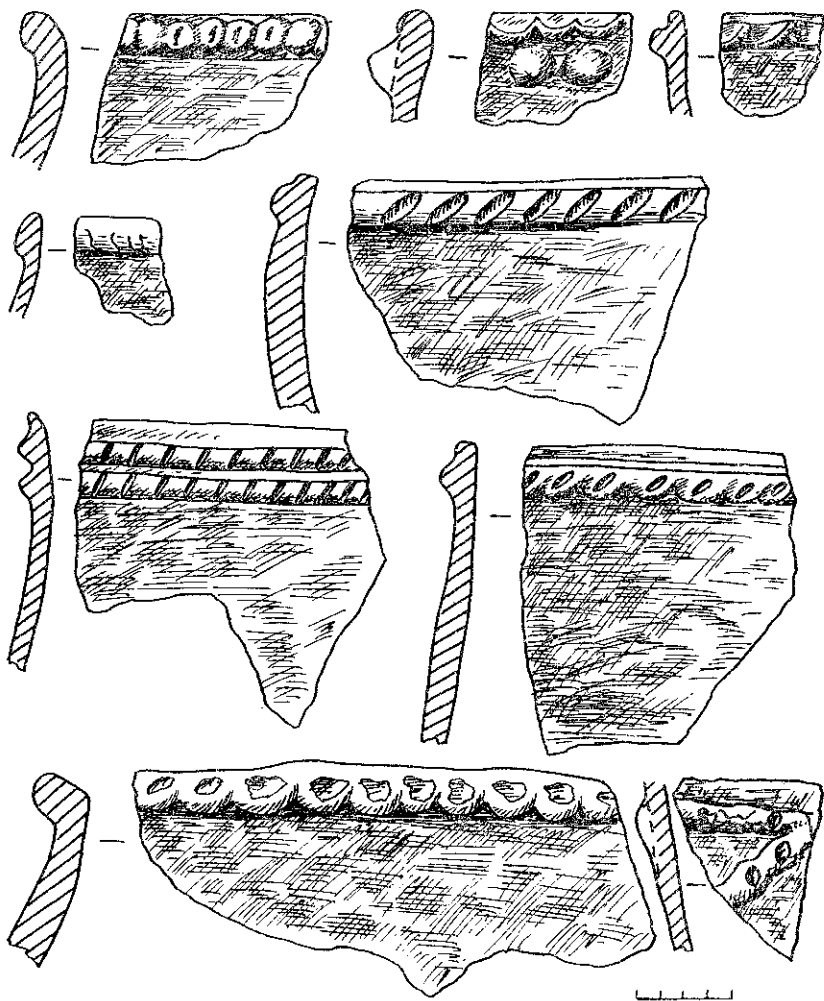

Рис. 6. Фрагменти вінець посудин «грубої кухонної кераміки» з баденського поселення Кестхей-Фенекпуста.

випуклою втулкою, певно, від моделей возів, численні зернотерки, вироби з кістки і рогу, бронзи (рис. 7, 1, 4).

Нижче шарів бронзового віку на теллі залягають пізньопалеолітичні горизонти. Залишків мідного віку на теллі не помічено, за довгий час відклався лише незначний шар гумусу.

Пізньопалеолітичне поселення в Херпай дало чудові залишки будинків, що загинули від пожежі, з нижніми частинами стін і підлогами, з печами і великими посудинами, що стояли на підлогах жителів, з чисельною керамікою, зокрема і розписною, виробами з каменю, кременю і обсидіану. Є знахідки міді і мідних виробів (перші мідні вироби в Угорщині зафіксовані ще в середньому неоліті в другій половині V тис. до н. е.)¹⁴. Серед будинків, розташованих близько один до одного, знайдено й дитячі поховання, скорчені на правому чи лівому боці, з однією-двома посудинами, що служили поховальним інвентарем.

Хоча керамічні матеріали з пізньопалеолітичних нашарувань у Херпай ще не опрацьовано, вже зараз можна зробити висновки про розвиток кераміки цього періоду в Херпай, які можуть мати значення для поділу пізнього неоліту в східній частині басейну Середнього Дунаю, насамперед для створення періодизації самої культури Херпай-Чесхалом.

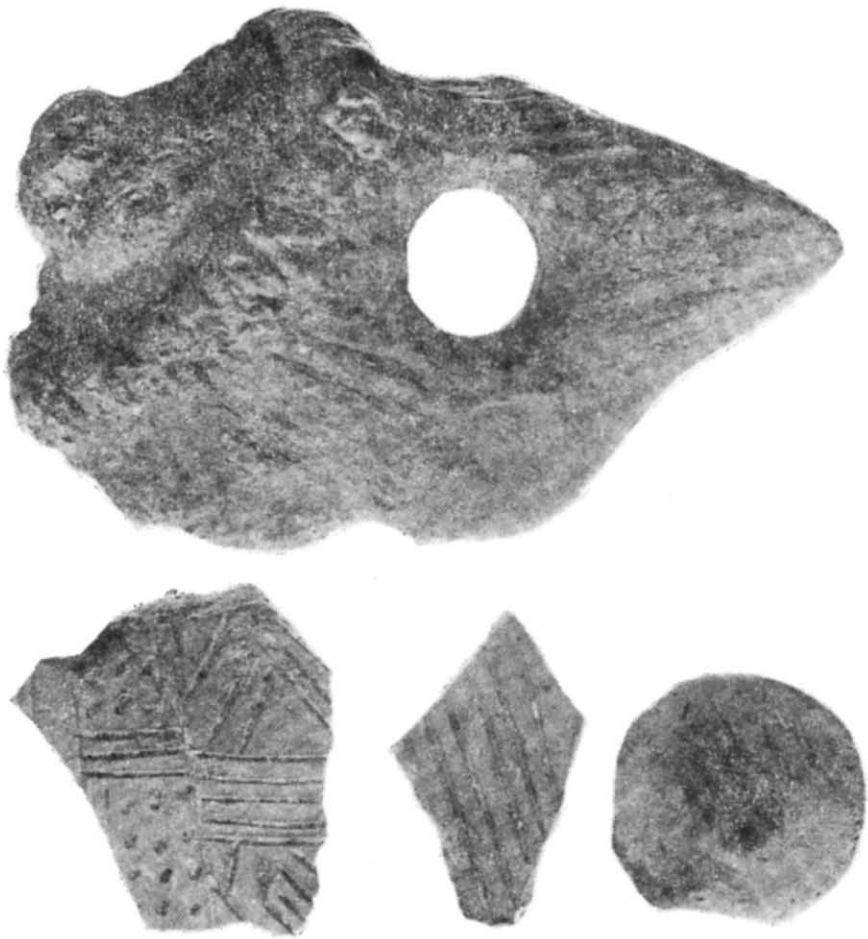

Рис. 7. Знахідки з розкопок Херпай:

1 — глиняне коліщатко; 2, 3 — фрагменти кераміки Тиса; 4 — рогова муфта для прикріплення кам'яної шліфувальної сокири до руків'я.

У верхній частині пізньонеолітичних нашарувань телля Херпай па- нує нерозписна кераміка, яка своїми формами й орнаментациєю вказує на певні зв'язки з культурою Тисаполгар мідного віку, хоча і не іден- тична їй. Цю кераміку з верхніх горизонтів неолітичного Херпаю ми назвали «протисаполгарською». Нижче залягає посуд з білим і черво- ним посудом. Широкі червоні стрічки, як правило, розподіляють орна- ментальну поверхню посудин на панелі, заповнені дрібним білим ві- зерунком. Цей стиль розпису можна наблизити до чесхаломського. У горизонтах, що лежать нижче, переважає інший, власне херпайський розпис (хоча розписної кераміки немало): темною, чорною або корич- невою фарбою по світлому фону глини чи білому ангобу. Останній ча- сто трапляється на посудинах з високими конічними піддонами — типовими формами групи Херпай. Крім місцевого розписного посуду, знайдено і привізний, зокрема розписні фрагменти кераміки культури Петрешть із сусідньої Трансільванії.

З 1980 р. радянські археологи вивчають давнє поселення на не- великому пагорбі Херпай III, поряд з основним теллем. Розкопки по- казали, що життя на поселенні в різні періоди його існування не об- межувалося головним теллем. Останній, певно, являв собою лише міс- це безпосереднього проживання людини і був так щільно забудований житловими будинками, що на ньому не залишилося місця ні для ви- робничих споруд, ні для виробничої діяльності, яка, ймовірно, відбу- валася на сусідніх пагорбах, що знаходилися на відстані 70—100 м

від головного горба. До того ж небезпека пожежі вимагала винести майстерні за межі поселення.

Нам вдалося з'ясувати, що в бронзовому віці пагорб Херпай III був укріпленим: він обнесений трикутним у поперечному розрізі ровом. Ширина рову у верхній частині 2,2—2,3 м, максимальна глибина від давньої поверхні — близько 1 м. Ми перерізали цей рів у західній і східній частинах пагорба, а детальна топографічна зйомка показала, що рів оперізував весь пагорб.

Херпай III, безсумнівно, в бронзовому віці був місцем, де зосереджувалися майстерні всього поселення. Він зритий десятками ям різної форми і розмірів, частину з яких, безсумнівно, можна інтерпретувати як майстерні. Наприклад, косторізна майстерня з чисельними фрагментами кістяних і рогових знарядь, прикрас, заготовками, незакінченими або поламаними в процесі виробництва виробами. Ями часто перерізають одна одну, утворюючи досить складну стратиграфічну картину. Трапилися і відкриті вогнища, черінь яких вистилався фрагментами великих посудин, а потім уже обмазувався глиною. В одній із ям знайдено залишки печі, знищеної ще в давнину. В ямах переважає кераміка, в тому числі й типова столова культури Дюлаваршанд, прикрашена навскісними і спіральними канелюрами. Частина її відноситься до групи Отомань. Вивчення керамічних комплексів уточнює періодизацію культурних груп Дюлаваршанд і Отомань.

У пам'ятці Херпай III добре представлений і «прототисаполгарський» горизонт пізнього неоліту. До нього відносяться культурний шар, ями і невеликий могильник цього часу: кілька скорчених на боці поховань з типовим інвентарем — посудинами, кам'яною шліфованою плоскою сокирою і крем'яним або обсидіановим ножом. Поховані орієнтовані головою на схід. У культурному шарі трапилася унікальна знахідка — глиняна антропоморфна фігура — рубежу неоліту і мідного віку в Угорщині¹⁵. Привертає увагу яма майже циліндричної форми, що містила цілі посудини, зернотерку, частину черепа бика з серцевиною лівого рогу, кістки великої та дрібної рогатої худоби, благородного оленя, косулі та кабана. Ш. Бекьоньї вважає, що більшість кісток походять від правого боку тварин. Яму прикривала велика миска з характерними ручками. Незвичайний характер ями та її заповнення дає можливість передбачити її специфічний культовий характер.

Досить несподіваним була поява під «прототисаполгарським» шаром ям культури Тиса, другої пізньонеолітичної культури Східної Угорщини, з матеріалами досить раннього типу (рис. 7, 2, 3), хоча кераміка Тиси на ньому не представлена. Ями культури Тиса на Херпай III є однією з найбільш східних знахідок цієї культури на Альфелді Угорщини¹⁶.

Співвідношення горизонтів з розписною керамікою херпайського і чешаломського типу, з одного боку, і культури Тиса — з другого, можуть визначити лише майбутні розкопки.

В. С. ТИТОВ

Совместные советско-венгерские исследования памятников археологии

Резюме

Совместные советско-венгерские раскопки на территории Венгрии проводятся с 1975 г. Основными их объектами являются комплексы памятников Кестхей-Фенекпуста, расположенные на западном берегу оз. Балатон в области Зала, и тель Херпай в окрестностях г. Беретьюуфалу в области Хайду-Бихар, датируемые с раннего неолита и до XIV в. Советские археологи проявляют особый интерес к неолиту, энеолиту и бронзовому веку Венгрии. Все эти периоды представлены на изучаемых памятниках.

В Кестхей-Фенекпусте изучаются поселения трех культур и культурных групп: южнопаннонской группы культуры линейно-ленточной керамики (средний неолит), группы Балатон и культуры Баден-Пецел среднего и позднего энеолита. Получены

материалы по хозяйству, домостроительству и керамическому производству этих культур, причем для группы Балатон — культуры Ласинья это первые объективные данные, позволяющие судить об уровне и особенностях экономического развития.

На телле Херпай и окружающих его холмах открыты поселения культур Дюлаваршанд и Отомань среднего и раннего бронзового веков соответственно и культурной группы Херпай позднего неолита, раскрыт «производственный участок» этих поселений на соседнем холме, укрепленном в начале бронзового века треугольным в сечении рвом. Здесь же найден и могильник позднего неолита и сделаны важные стратиграфические наблюдения над соотношением поздненеолитических культур Тиса и Херпай-Чесхалом, а также «протогисаполгарского» горизонта. Керамические материалы поздненеолитических отложений в Херпае имеют важное значение для членения позднего неолита и восточной части бассейна Среднего Дуная, для создания периодизации самой культуры Херпай-Чесхалом.

¹ *Титов В. С., Эрдели И.* Первые итоги раскопок Венгеро-Советской экспедиции на территории ВНР // СА. — 1980. — № 1. — С. 130—146; *Плегнева С. А., Титов В. С.* Совместные советско-болгарско-венгерские археологические исследования // Вестн. АН СССР. — 1982. — № 9. — С. 94—107; *Титов В. С., Эрдели И.* Кестхей-Фенекпуста // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 491—492; *Титов В. С., Потемкина Т. М.* Раскопки в окрестностях телля Херпай // Там же; Археология Венгрии: Камен. век / Под ред. В. С. Титова, И. Эрдели. — М., 1980.

² *Титов В. С., Эрдели И.* Первые итоги раскопок Венгеро-Советской экспедиции на территории ВНР. — С. 130—146; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 292—294. — Рис. 175—177.

³ Археология Венгрии: Камен. век. — С. 268—270. — Рис. 157—158.

⁴ *Quitta H.* Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa // PZ. — 1960. — Bd 38. — S. 155—157; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 268—274, 324.

⁵ *Пассек Т. С., Черныш Е. К.* Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ. — 1963. — Вып. Б1—11.

⁶ *Dimitrijević S.* Lasinjska kultura // Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. Bd. 3. Eneolitska doba. — Sarajevo, 1979. — S. 164—165.

⁷ *Banner J.* Die Pécelér Kultur // AN. S. N. — 1956. — N 35. — S. 129, 214.

⁸ *Ibid.* — S. 215.

⁹ *Neustupný E.* Die Badener Kultur // Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. — Bratislava, 1973.

¹⁰ *Banner J.* Op. cit. — S. 170.

¹¹ *Ibid.* — Taf. XLIV, 14—15.

¹² *Tompa F.* 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn // Bericht der RGK. — Berlin, 1937.

¹³ *Korek J., Patay P. A.* Herpalyi-halon kökorvégi és rézkori települése // FA (Uj folyam). — Budapest, 1956. — Evk. 8. 23—29 old.

¹⁴ *Hegedüs K.* Ujkökori lakótelep Csanytelek határáböl // AE. — 1981. — N 108. — Kötet. — 1. szám, 3—12 old; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 73, 307.

¹⁵ *Титов В. С.* Новые данные о позднем неолите на востоке Венгрии (раскопки Херпая III) // АО 1981 г. — М., 1982.

¹⁶ *Титов В. С.* Поздний неолит // Археология Венгрии: Камен. век. — С. 328—366. — Рис. 190, 191.

С. В. ПАНЬКОВ

Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах

Східної Європи в I тис. до н. е.

Вивчення розвитку продуктивних сил давніх суспільств є одним з важливіших аспектів історичного пізнання. Перехід від привласнюючих форм господарства до відтворюючих створив нові умови для удосконалення організаційних систем людського суспільства. Швидкий ріст економічного потенціалу суспільства після сотень тисяч років «епохи каменю» був забезпечений передусім впровадженням у виробничу діяльність знарядь з кольорового металу, саме в епоху міді-бронзи утворюються найдавніші рабовласницькі держави. Освоєння способів добування й обробки заліза зробило людські можливості в перетворенні навколишнього середовища справді безмежними. Проте процес становлення чорної металургії і відповідно розвитку залізного віку був дуже складним і не скрізь у Східній Європі проходив однаково й одночасно. Тому встановлення причин соціально-економічного порядку, які сприяли чи гальмували розвиток залізної індустрії, має велике